

Pathology of Iraqi civil laws in regulating digital service contracts with emphasis on geographical and regional challenges of the digital economy and providing appropriate strategies

Wissam Nouri Hadi Kazem Al-Awadi^{ID¹}, **Mehran Keshtkar**^{ID²}, **Behzad Heshmati**^{ID³}

1. PhD student in Military Strategic Management, National Defense University, Tehran, Iran. Email: wissam234@gmail.com
2. Department of Strategic Knowledge Management, National Defense University, Tehran, Iran. Email: mehran.k@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Arabic Language, National Defense University, Tehran, Iran. Email: behzad.h456@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

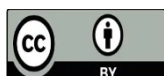
Article history:
Received: June 26, 2026
Revised: July 28, 2026
Accepted: August 29, 2026
Published online:
September 23, 2026

Keywords:
Digital service contracts
e-consent platform
liability digital
consumer protection

Abstract

This research aims to diagnose the shortcomings of the Iraqi Civil Law (Law No. 40 of 1951) regarding digital service contracts and to propose appropriate strategies. The core problem is that this law was formulated in a pre-digital historical context, and its fundamental concepts—including consent, subject matter, consideration, liability, and dispute resolution mechanisms—are not fully compatible with the characteristics of digital service contracts. These contracts, due to their platform-based nature, standardized and adhesive terms, data-driven economic value, multi-actor service provision, and cross-border disputes, require distinct substantive and procedural rules. Employing a descriptive-analytical method with a critical approach, the research reveals that consent in digital environments is often reduced to a mere "formal click," and Iraqi law lacks adequate tools to ensure informed consent and transparency of terms. The subject matter and consideration in digital services are often intangible and data-centric, and the failure to explicitly recognize data as economic value/consideration creates ambiguity in analyzing obligations and compensation. Fault-based liability and the bilateral model prove inefficient against systemic/algorithmic errors and multi-actor structures. Furthermore, the role of platforms and contractual power imbalances necessitate protection for weaker parties. Traditional dispute resolution and judgment enforcement mechanisms are costly and ineffective for digital disputes. Accordingly, the proposed strategies include: independently recognizing digital service contracts within civil law or a special law; redefining electronic consent and transparency requirements; formally recognizing data and its processing as an economic element of contracts; shifting toward risk-based/objective liability for certain services; regulating platform liability and roles.

How to cite: Nouri Hadi Kazem Al-Awadi, W., Keshtkar, M. & Heshmati, B. (2026). Pathology of Iraqi civil laws in regulating digital service contracts with emphasis on geographical and regional challenges of the digital economy and providing appropriate strategies. *Geography and Regional Planning*, 16(3), 394-412. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.591379.4501>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.591379.4501>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

Wind energy is one of the most important renewable energy sources for achieving sustainable development and reducing dependence on fossil fuels. The Sistan Plain, owing to its favorable wind conditions, has considerable potential for wind power generation. However, the effective utilization of this potential depends on improving turbine performance, increasing reliability, reducing equipment failures, and managing maintenance costs. Wind turbines operate under variable environmental conditions, including fluctuations in wind speed, turbulence, and environmental pollution, which can affect their efficiency and operational stability. Conventional maintenance approaches may not adequately identify and prioritize all potential failure risks or accurately predict complex operating conditions. Therefore, integrating Failure Mode and Effects Analysis (FMEA) with artificial intelligence techniques can provide a more comprehensive framework for performance improvement. FMEA enables the identification and prioritization of critical failure modes, while artificial neural networks and fuzzy logic support predictive modeling and the management of uncertainty. This study develops an integrated FMEA-ANN-Fuzzy framework to evaluate and improve wind turbine performance in the Sistan Plain. By combining risk assessment with intelligent prediction, the research seeks to enhance operational reliability, reduce failure risks, improve energy production efficiency, and contribute to the sustainable development of renewable energy resources in the region.

Methodology

This applied-descriptive study integrates Failure Mode and Effects Analysis (FMEA) with artificial intelligence models to improve wind turbine performance in the Sistan Plain. Operational data are analyzed to identify critical failures, prioritize risks using risk priority numbers (RPN), and develop predictive models based on artificial neural networks and fuzzy logic. Model performance is evaluated using statistical indicators, while reliability analysis

assesses improvements in turbine availability and operational efficiency.

Results and Discussion

The findings indicate that integrating Failure Mode and Effects Analysis (FMEA) with artificial neural networks (ANN) and fuzzy logic can improve wind turbine performance in the Sistan Plain. The FMEA assessment identifies the main bearing and pitch control system as critical components, with reported risk priority numbers (RPN) of 195 and 180, respectively. These results highlight the importance of prioritizing maintenance activities for components with high failure risks. The proposed hybrid framework combines risk identification, predictive modeling, and uncertainty management to support more effective operational decisions. The ANN model demonstrates strong predictive performance, achieving an R^2 value of 0.92. The study also reports a reduction in power prediction error from 0.15 to 0.07, indicating improved forecasting accuracy. In addition, the findings describe a reduction in RPN of up to 28% and an increase in turbine availability from 89% to 97%. The reported annual probability of failure decreases from 11% to 3%, suggesting that the integrated approach can support more reliable turbine operation. Overall, the results emphasize the potential of combining FMEA, ANN, and fuzzy logic to identify critical risks, improve prediction, and enhance the operational management of wind energy systems in the Sistan Plain.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that integrating Failure Mode and Effects Analysis (FMEA), artificial neural networks (ANN), and fuzzy logic provides a promising framework for improving wind turbine performance in the Sistan Plain. By combining systematic risk assessment with intelligent prediction, the proposed approach supports the identification of critical components, prioritization of maintenance activities, and improved management of operational uncertainties. The identification of the main bearing and pitch control system as high-risk components highlights the importance of targeted maintenance

strategies to prevent unexpected failures and reduce operational disruptions. Furthermore, the ANN model's reported coefficient of determination of 0.92 indicates its potential for predicting turbine performance under changing environmental conditions. The reported reduction in power prediction error also demonstrates the value of artificial intelligence in improving forecasting accuracy. In addition, the study reports a decrease in risk priority numbers and an increase in turbine availability, suggesting that the integrated framework can contribute to more reliable operation and more efficient maintenance planning. These outcomes are particularly relevant to the Sistan Plain, where variable wind conditions and environmental challenges make accurate prediction and effective risk management essential. From a practical perspective, implementing this framework may help energy operators

allocate maintenance resources more efficiently, reduce equipment downtime, and support the stable production of renewable electricity. Nevertheless, the effectiveness of the proposed approach depends on the quality of operational data, appropriate model calibration, and continuous monitoring of turbine conditions. Future research should validate the framework using larger datasets, longer observation periods, and comparisons across different wind farm locations. Further investigation could also examine the economic benefits of predictive maintenance and assess the model's adaptability to changing environmental conditions. Overall, the study provides an integrated analytical approach that can support reliability improvement, operational efficiency, and sustainable wind energy development in the Sistan Plain.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Tird author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

آسیب‌شناسی قوانین مدنی عراق در تنظیم قراردادهای خدمات دیجیتال با تأکید بر چالش‌های جغرافیایی و منطقه‌ای اقتصاد دیجیتال و ارائه راهبردهای مناسب

وسام نوری هادی کاظم العوادی^۱، مهران کشتکار^۲، بهزاد حشمتی^۳

^۱ دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی نظامی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران؛ رایانامه: wissam234@gmail.com

^۲ نویسنده مسئول، دانشیار مدیریت راهبردی دانش دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران؛ رایانامه: mehran.k@gmail.com

^۳ استادیار، گروه زبان عربی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران؛ رایانامه: behzad.h456@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله
پژوهش حاضر با هدف آسیب‌شناسی قانون مدنی عراق (قانون شماره ۴۰ مصوب ۱۹۵۱) در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال و ارائه راهبردهای مناسب انجام شده است. مسئله اصلی آن است که این قانون در بستر تاریخی پیشاد دیجیتال تدوین شده و مفاهیم بنیادین آن از جمله رضایت، موضوع، عوض، مسئولیت و سازوکارهای حل اختلاف، با ویژگی‌های قراردادهای خدمات دیجیتال همخوانی کامل ندارد. این قراردادها به دلیل پلتفرم‌محوری، استاندارد و الحاقی بودن شروط، داده‌محور شدن ارزش اقتصادی، چندبازیگری در ارائه خدمت و ماهیت فرامرزی اختلافات، نیازمند قواعد متمایزی هستند. پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد انتقادی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رضایت در محیط دیجیتال به کلیک صوری فروکاسته شده و قانون ابزاری برای تضمین شفافیت و رضایت آگاهانه ندارد. موضوع و عوض در خدمات دیجیتال غیرمادی و داده‌محور است و عدم شناسایی داده‌ها به عنوان ارزش اقتصادی، ابهام در تعهدات و جبران خسارت ایجاد می‌کند. مسئولیت مبتنی بر تقصیر در برابر خطاهای سیستمی و ساختار چندبازیگری ناکارآمد است. همچنین نقش پلتفرم‌ها و عدم توازن قدرت قراردادی، حمایت از طرف ضعیف را ضروری می‌سازد. سازوکارهای سنتی حل اختلاف نیز برای اختلافات دیجیتال پرهزینه و کم‌اثر هستند. بر این اساس، راهبردهای پیشنهادی عبارتند از: شناسایی مستقل قراردادهای خدمات دیجیتال در قانون خاص یا اصلاح قانون مدنی؛ بازتعریف رضایت الکترونیکی و الزام‌های شفافیت؛ شناسایی داده‌ها به عنوان عنصر اقتصادی قرارداد؛ حرکت به سوی مسئولیت مبتنی بر خطر در برخی خدمات؛ تنظیم مسئولیت و نقش پلتفرم‌ها؛ و توسعه سازوکارهای حل اختلاف آنلاین برای دسترسی مؤثر به عدالت.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: قراردادهای خدمات دیجیتال رضایت الکترونیکی پلتفرم حمایت از مصرف‌کننده دیجیتال

استناد: نوری هادی کاظم العوادی، وسام، کشتکار، مهران و حشمتی، بهزاد. (۱۴۰۵). آسیب‌شناسی قوانین مدنی عراق در تنظیم قراردادهای خدمات دیجیتال با

تأکید بر چالش‌های جغرافیایی و منطقه‌ای اقتصاد دیجیتال و ارائه راهبردهای مناسب. *جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای*، ۱۶(۳): ۳۹۴-۴۱۲. DOI:

10.22034/jgeoq.2026.591379.4501

مقدمه

تحول دیجیتال به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عصر حاضر، ساختارهای سنتی تعاملات اجتماعی، اقتصادی و حقوقی را به‌طور بنیادین دگرگون ساخته است. گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، ظهور پلتفرم‌های دیجیتال، خدمات برخط، رایانش ابری، هوش مصنوعی و اقتصاد داده‌محور، موجب شکل‌گیری نوعی جدید از روابط قراردادی شده است که تحت عنوان «قراردادهای خدمات دیجیتال» شناخته می‌شوند. این قراردادها، که اغلب مبتنی بر بسترهای الکترونیکی و غیرحضورى منعقد می‌گردند، از حیث ماهیت، موضوع، شیوه انعقاد، اجرا، مسئولیت و حل‌وفصل اختلافات، تفاوت‌های اساسی با قراردادهای کلاسیک پیش‌بینی‌شده در قوانین مدنی سنتی دارند.

در نظام‌های حقوقی پیشرو، هم‌زمان با گسترش خدمات دیجیتال، تلاش‌های گسترده‌ای برای بازاندیشی در قواعد حقوق خصوصی و به‌ویژه حقوق قراردادهای صورت گرفته است. تصویب اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای، از جمله کنوانسیون‌ها، دستورالعمل‌ها و مقررات اتحادیه اروپا، قوانین نمونه آنسیترال درباره تجارت الکترونیکی و امضای الکترونیکی، و همچنین قوانین داخلی کشورهایی مانند فرانسه، آلمان، انگلستان و ایالات متحده، نشان‌دهنده حرکت تدریجی اما هدفمند نظام‌های حقوقی به‌سوی انطباق با واقعیت‌های دیجیتال است. این تحولات نه‌تنها به شفاف‌سازی مفاهیم حقوقی جدید کمک کرده‌اند، بلکه چارچوب‌هایی عملی برای تنظیم روابط میان کاربران، ارائه‌دهندگان خدمات و پلتفرم‌های دیجیتال فراهم آورده‌اند.

در مقابل، بسیاری از کشورهای در حال گذار، از جمله عراق، با وجود رشد قابل توجه استفاده از خدمات دیجیتال در حوزه‌هایی مانند بانکداری الکترونیکی، دولت الکترونیک، آموزش مجازی، تجارت الکترونیکی و شبکه‌های اجتماعی، همچنان از چارچوب‌های حقوقی سنتی بهره می‌برند که برای پاسخ‌گویی به اقتضائات این نوع روابط نوظهور طراحی نشده‌اند. قانون مدنی عراق، که ریشه در الگوهای کلاسیک حقوق مدنی دارد، عمدتاً بر قراردادهای حضوری، اسناد مکتوب فیزیکی، موضوعات مادی و روابط دوجانبه سنتی استوار است و کمتر به مفاهیمی نظیر داده، دارایی دیجیتال، پلتفرم، خدمات مبتنی بر اشتراک (Service as a Service)، یا مسئولیت الگوریتمی پرداخته است.

از این‌رو، انجام یک پژوهش آسیب‌شناسانه در حوزه قوانین مدنی عراق با تمرکز بر قراردادهای خدمات دیجیتال، ضرورتی علمی و کاربردی به شمار می‌آید. چنین پژوهشی مستلزم بنیان‌گذاری نظری دقیق برای تبیین مفهوم و ماهیت خدمات دیجیتال، بهره‌گیری از تجارب تطبیقی و استانداردهای جهانی، و در عین حال توجه جدی به زمینه‌های بومی، اجتماعی، اقتصادی و نهادی عراق است. تنها از رهگذر این رویکرد تلفیقی می‌توان به ارائه راهبردهایی دست یافت که نه صرفاً ترجمه الگوهای خارجی، بلکه متناسب با واقعیت‌های حقوقی و نهادی عراق باشند.

بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف شناسایی آسیب‌ها و کاستی‌های قوانین مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال و ارائه راهبردهای اصلاح و کارآمدسازی آن‌ها در چارچوب نظام حقوقی این کشور طراحی شده است. این پژوهش می‌کوشد با عبور از توصیف صرف، به طراحی ساختاری مناسب برای قراردادهای خدمات دیجیتال متناسب با زیست‌بوم عراق دست یابد و گامی مؤثر در جهت هم‌راستاسازی حقوق خصوصی عراق با تحولات دیجیتال بردارد.

گسترش روزافزون خدمات دیجیتال در عراق، به‌ویژه در سال‌های اخیر، واقعیتی انکارناپذیر است. استفاده گسترده از پلتفرم‌های دیجیتال در حوزه‌هایی چون خدمات مالی، ارتباطات، آموزش، سلامت، تجارت و خدمات دولتی، موجب شکل‌گیری روابط حقوقی پیچیده‌ای شده است که عمدتاً در قالب قراردادهای خدمات دیجیتال نمود می‌یابند. با این حال، قوانین مدنی عراق، به‌عنوان مهم‌ترین منبع تنظیم روابط قراردادی، از منظر مفهومی، ماهوی و اجرایی، همچنان بر مبانی سنتی استوار است و پاسخ‌گوی نیازها و چالش‌های ناشی از این تحولات نوین نیست.

نخستین و اساسی‌ترین چالش، ناهم‌هنگی قوانین مدنی عراق با ماهیت نوظهور خدمات دیجیتال است. مفاهیمی مانند داده، پلتفرم، حساب کاربری، خدمات مبتنی بر اشتراک، یا الگوریتم، در قانون مدنی تعریف نشده‌اند و این امر موجب ابهام در شناسایی موضوع قرارداد، تعهدات طرفین و آثار حقوقی آن می‌گردد. در نتیجه، تطبیق قواعد سنتی قراردادهای دیجیتال، اغلب با تفسیرهای

موسع و گاه متعارض همراه است.

دوم، فقدان چارچوب حقوقی شفاف برای اعتبار اسناد و امضاهای الکترونیکی، یکی از موانع اساسی در امنیت حقوقی قراردادهای دیجیتال در عراق محسوب می‌شود. نبود مقررات جامع و منسجم در این زمینه، موجب تردید در قابلیت استناد اسناد دیجیتال در مراجع قضایی و کاهش اعتماد کاربران و فعالان اقتصادی به این نوع قراردادها شده است.

سوم، چالش‌های مرتبط با حفاظت از داده‌ها و حریم خصوصی کاربران، از مهم‌ترین دغدغه‌های حقوقی در فضای دیجیتال عراق به شمار می‌آید. قانون مدنی عراق، فاقد قواعد مشخص درباره جمع‌آوری، پردازش، انتقال و مالکیت داده‌های شخصی و غیرشخصی است و این خلأ، زمینه‌ساز نقض حقوق کاربران و سوءاستفاده از داده‌ها می‌شود.

چهارم، نبود قواعد روشن درباره مالکیت داده و دارایی‌های دیجیتال، موجب ابهام در تعیین حقوق و تکالیف طرفین قراردادهای دیجیتال شده است. مشخص نبودن این موضوع که داده تولیدشده متعلق به کاربر است یا ارائه‌دهنده خدمت، یا پلتفرم، پیامدهای مهمی در حوزه مسئولیت، بهره‌برداری اقتصادی و جبران خسارت دارد.

پنجم، ضعف مقررات مربوط به حل و فصل اختلافات ناشی از قراردادهای دیجیتال، به‌ویژه در زمینه صلاحیت قضایی، قانون حاکم و شیوه‌های جایگزین حل اختلاف برخط، از دیگر کاستی‌های جدی نظام حقوقی عراق است. این امر باعث افزایش هزینه‌های دادرسی و کاهش کارآمدی نظام حل اختلاف می‌شود.

افزون بر این، ابهام در تبیین مسئولیت پلتفرم‌ها و ارائه‌دهندگان خدمات دیجیتال، دشواری انطباق قواعد سنتی فسخ، نقض، ضمان و خسارت با بستر دیجیتال، نبود استانداردهای حقوقی برای شرایط استفاده (Terms / Means as a Service)، چالش‌های تطبیق قوانین داخلی با اسناد بین‌المللی، و در نهایت فقدان چارچوب حقوقی مشخص برای قراردادهای خدمات فناوری‌های نوظهور مانند هوش مصنوعی، همگی نشان‌دهنده وجود شکاف‌های عمیق حقوقی، مفهومی و اجرایی در قوانین مدنی عراق هستند. در چنین شرایطی، مسئله اصلی این پژوهش آن است که مهم‌ترین آسیب‌های قوانین مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال کدام‌اند و چگونه می‌توان با بهره‌گیری از تجارب تطبیقی و با رعایت زمینه‌های بومی، راهبردهایی عملی برای گذار از وضع موجود به وضع مطلوب ارائه کرد؟ پاسخ به این مسئله، مستلزم محیط‌شناسی دقیق بستر اجتماعی، اقتصادی و حقوقی عراق، تحلیل ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نهادی، و طراحی ساختاری بومی و کارآمد برای قراردادهای خدمات دیجیتال است؛ ساختاری که بتواند منافع کاربران، ارائه‌دهندگان خدمات و حاکمیت را به‌طور متوازن تأمین کند.

۱- مبانی نظری و پیشینه تحقیق:

چارچوب نظری تحقیق حاضر بر تلفیق مفاهیم کلاسیک حقوق مدنی با نظریه‌های نوین حقوق فناوری اطلاعات و اقتصاد دیجیتال استوار است و تلاش دارد با بهره‌گیری از رویکردی تحلیلی - انتقادی، بستر نظری لازم برای آسیب‌شناسی قوانین مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال را فراهم آورد. در این چارچوب، نظریه عمومی قراردادها به‌عنوان مبنای اصلی تحلیل در نظر گرفته می‌شود؛ نظریه‌ای که عناصر اساسی آن شامل اراده و رضایت طرفین، موضوع تعهد، سبب تعهد و آثار قراردادی است. با این حال، فرض بنیادین تحقیق آن است که تحقق این عناصر در محیط دیجیتال، به‌ویژه در قراردادهای خدمات دیجیتال، با شیوه‌های سنتی متفاوت بوده و نیازمند بازخوانی مفهومی و تفسیری است.

مفهوم قرارداد در حقوق خصوصی همواره به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای حقوقی برای تنظیم روابط اشخاص در نظر گرفته شده است. در برداشت کلاسیک، قرارداد توافق اراده‌های دو یا چند شخص است که به‌منظور ایجاد، انتقال، تغییر یا سقوط تعهدات حقوقی منعقد می‌شود. این تعریف که ریشه در حقوق روم و سپس حقوق مدنی کلاسیک دارد، بر عناصر مشخصی همچون اراده آگاهانه، موضوع معین، شکل سنتی انعقاد و قابلیت انتساب تعهدات به اشخاص معین استوار بوده است. با این حال، تحولات عمیق فناوری و گسترش فضای دیجیتال، این چارچوب سنتی را با چالش‌های نظری و عملی متعددی مواجه ساخته و موجب بازتعریف تدریجی مفهوم قرارداد شده است (فرید،^۱ ۱۹۸۱).

در عصر دیجیتال، قرارداد دیگر صرفاً محصول مذاکره حضوری یا تبادل اسناد مکتوب نیست، بلکه در بسیاری از موارد از طریق کلیک، پذیرش شروط از پیش تنظیم‌شده، یا حتی تعاملات خودکار میان سامانه‌های هوشمند منعقد می‌شود. این تحول، نقش اراده انسانی را از شکل کلاسیک آن خارج کرده و آن را به اشکال نوینی از رضایت ضمنی، رضایت الکترونیکی و حتی رضایت الگوریتمی سوق داده است. به همین دلیل، برخی حقوقدانان بر این باورند که قرارداد در فضای دیجیتال بیش از آنکه نتیجه توافق فردی باشد، محصول طراحی ساختاری پلتفرم‌ها و چارچوب‌های فناورانه است (لسیگ،^۱ ۱۹۹۹).

یکی از مهم‌ترین نمودهای تحول مفهوم قرارداد، تغییر در شیوه ابراز اراده است. در قراردادهای سنتی، امضا به عنوان نماد نهایی رضایت و التزام حقوقی شناخته می‌شد، در حالی که در قراردادهای دیجیتال، کلیک بر گزینه «می‌پذیرم»، ثبت‌نام در یک سامانه، یا حتی ادامه استفاده از یک خدمت می‌تواند به عنوان اعلام اراده تلقی شود. این امر موجب شده است که مرز میان اراده واقعی و اراده مفروض کمرنگ گردد و بحث‌هایی جدی درباره آگاهی طرف قرارداد از مفاد تعهدات شکل گیرد (هیلمن،^۲ ۲۰۰۲). در نتیجه، مفهوم قرارداد از یک توافق آگاهانه و فردمحور به یک سازوکار استانداردشده و گاه تحمیلی نزدیک شده است.

تحول دیگر، به ماهیت موضوع قرارداد بازمی‌گردد. در قراردادهای کلاسیک، موضوع غالباً ماهیتی مادی یا قابل لمس داشت، اما در عصر دیجیتال، خدمات مبتنی بر داده، نرم‌افزار، دسترسی به پلتفرم یا پردازش اطلاعات، جایگزین موضوعات سنتی شده‌اند. این تغییر، چالش‌هایی را در خصوص قابلیت تملک، انتقال، ضمانت اجرا و حتی ارزش‌گذاری موضوع قرارداد ایجاد کرده است. برخی نویسندگان بر این نکته تأکید دارند که حقوق مدنی سنتی، برای مواجهه با موضوعات غیرمادی و پویای خدمات دیجیتال، نیازمند بازنگری مفهومی است (پرزانوفسکی و شولتز،^۳ ۲۰۱۶).

از منظر ساختار قدرت قراردادی نیز، تحول قابل توجهی رخ داده است. در بسیاری از قراردادهای دیجیتال، به‌ویژه قراردادهای خدمات آنلاین، یک طرف قرارداد (ارائه‌دهنده خدمت یا پلتفرم) از قدرت اقتصادی و اطلاعاتی برتری برخوردار است و شروط قرارداد را به‌صورت یک‌جانبه تنظیم می‌کند. این وضعیت، مفهوم کلاسیک توازن اراده‌ها را با تردید مواجه ساخته و قرارداد را به ابزاری برای مدیریت ریسک و مسئولیت به نفع طرف قوی تبدیل کرده است (کسلر،^۴ ۱۹۴۳). در نتیجه، برخی حقوقدانان از «قراردادهای الحاقی دیجیتال» به عنوان شکل غالب قرارداد در عصر حاضر یاد می‌کنند.

علاوه بر این، قراردادهای دیجیتال اغلب ماهیتی فرامرزی دارند و از محدوده جغرافیایی یک نظام حقوقی فراتر می‌روند. این ویژگی، مفهوم سنتی قرارداد که مبتنی بر حاکمیت قانون ملی و صلاحیت محاکم داخلی بود را دچار تحول اساسی کرده است. انتخاب قانون حاکم، صلاحیت قضایی و قابلیت اجرای احکام در فضای دیجیتال، به مسائلی پیچیده تبدیل شده‌اند که حقوق مدنی کلاسیک پاسخ روشنی برای آن‌ها ارائه نمی‌دهد (مایکل،^۵ ۲۰۱۷). بدین ترتیب، قرارداد در عصر دیجیتال نه تنها یک نهاد حقوقی داخلی، بلکه بخشی از نظم حقوقی فراملی تلقی می‌شود.

در ادبیات حقوقی معاصر، برخی اندیشمندان معتقدند که قرارداد در فضای دیجیتال از یک «نهاد مبتنی بر اراده» به یک «فرآیند مبتنی بر تنظیم» تبدیل شده است. به این معنا که قواعد فناورانه، شرایط استفاده و معماری دیجیتال، نقش پررنگ‌تری نسبت به توافق سنتی ایفا می‌کنند (براونزورد،^۶ ۲۰۰۸). این دیدگاه نشان می‌دهد که تحول مفهوم قرارداد صرفاً یک تغییر شکلی نیست، بلکه بازتابی از دگرگونی عمیق در فلسفه حقوق قراردادهاست.

در نظام‌های حقوقی مبتنی بر قانون مدنی، از جمله حقوق عراق، این تحولات اهمیت دوچندان می‌یابد. قانون مدنی عراق که در بستر مفاهیم کلاسیک حقوق خصوصی تدوین شده است، همچنان بر الگوی سنتی قرارداد مبتنی است و کمتر به ویژگی‌های خاص قراردادهای دیجیتال توجه کرده است. از این رو، عدم تطبیق مفهوم قرارداد با واقعیت‌های عصر دیجیتال می‌تواند منجر به

1. Lessig

2. Hillman

3. Perzanowski & Schultz

4. Kessler

5. Michaels

6. Brownsword

خا‌لأ‌های تقنینی، تفسیرهای متعارض و کاهش کارآمدی نظام حقوقی شود (السنهوری، ۱۹۹۸). بررسی تحول مفهوم قرارداد، مقدمه‌ای ضروری برای فهم این نارسایی‌ها و زمینه‌ساز آسیب‌شناسی دقیق‌تر در فصول بعدی پژوهش است.

در مجموع، می‌توان گفت که عصر دیجیتال، مفهوم قرارداد را از یک توافق ساده و دوطرفه به نهادی پیچیده، چندلایه و متأثر از فناوری تبدیل کرده است. این تحول، مستلزم بازاندیشی در مبانی نظری حقوق قراردادها و انطباق قواعد سنتی با واقعیت‌های نوین است. در غیر این صورت، فاصله میان حقوق و واقعیت اجتماعی افزایش یافته و کارکرد تنظیمی قراردادها در حوزه خدمات دیجیتال با تضعیف جدی مواجه خواهد شد (آتیا،^۱ ۱۹۸۶).

بررسی پیشینه پژوهش‌های عربی در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال نشان می‌دهد که اگرچه این موضوع در مقایسه با ادبیات حقوقی غربی سابقه کوتاه‌تری دارد، اما در دهه اخیر به تدریج مورد توجه حقوقدانان عرب قرار گرفته است. گسترش خدمات الکترونیکی، تجارت دیجیتال و پلتفرم‌های آنلاین در کشورهای عربی، پژوهشگران این حوزه را با چالش‌های نوینی در تفسیر قواعد سنتی حقوق مدنی مواجه ساخته و زمینه‌ساز شکل‌گیری مطالعات نظری و تحلیلی در باب قراردادهای دیجیتال شده است. این پژوهش‌ها عمدتاً با رویکرد تطبیقی، فقهی-حقوقی و انتقادی، به بررسی کفایت قوانین مدنی موجود پرداخته‌اند (السنهوری، ۱۹۹۸).

بخش قابل توجهی از پژوهش‌های عربی، بر تحلیل ماهیت حقوقی قراردادهای الکترونیکی و دیجیتال متمرکز بوده‌اند. در این مطالعات، قراردادهای دیجیتال غالباً به عنوان مصداقی از عقود مستحدثه یا قراردادهای غیرمعین تحلیل شده‌اند. بسیاری از نویسندگان عرب بر این باورند که قواعد عمومی قراردادها در حقوق مدنی عربی، به‌ویژه قواعد مربوط به تراضی، مشروعیت و لزوم، قابلیت شمول بر قراردادهای دیجیتال را دارند، اما این شمول همواره با ابهام و دشواری‌های تفسیری همراه است (عبدالحمید، ۲۰۱۲). این دیدگاه، نشان‌دهنده رویکردی محافظه‌کارانه در پذیرش نوآوری‌های حقوقی است.

برخی پژوهشگران عرب، با تمرکز بر رضایت الکترونیکی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های قراردادهای خدمات دیجیتال را بررسی کرده‌اند. آنان معتقدند که رضایت در قراردادهای دیجیتال، به‌ویژه در قراردادهای الحاقی آنلاین، اغلب صوری و غیرواقعی است و نمی‌توان آن را به سادگی با رضایت سنتی برابر دانست. در این زمینه، تأکید شده است که پذیرش بی‌قیدوشرط رضایت الکترونیکی، بدون توجه به آگاهی و آزادی اراده کاربران، می‌تواند به تضعیف عدالت قراردادی منجر شود (الزهرانی، ۲۰۱۵). این رویکرد، هم‌راستا با نگرانی‌های مطرح‌شده در ادبیات حقوقی بین‌المللی است.

دسته‌ای دیگر از پژوهش‌های عربی، به نقش پلتفرم‌های دیجیتال در روابط قراردادی پرداخته‌اند. این مطالعات نشان می‌دهند که پلتفرم‌ها در بسیاری از قراردادهای خدمات دیجیتال، صرفاً واسطه فنی نیستند، بلکه نقش فعالی در تنظیم شروط، کنترل فرایندها و حتی اعمال ضمانت اجراها دارند. برخی نویسندگان عرب بر این باورند که بی‌توجهی به این نقش فعال، موجب نادیده گرفتن مسئولیت‌های واقعی پلتفرم‌ها در حقوق مدنی می‌شود (الحسینی، ۲۰۱۷). این تحلیل‌ها، ضرورت بازنگری در مفهوم طرفین قرارداد را برجسته می‌سازند.

در حوزه مسئولیت مدنی ناشی از خدمات دیجیتال نیز پژوهش‌های عربی قابل توجهی انجام شده است. بسیاری از این مطالعات بر این نکته تأکید دارند که قواعد سنتی مسئولیت مدنی، به‌ویژه در مورد اثبات تقصیر و رابطه سببیت، در مواجهه با خسارات ناشی از اختلالات فنی، نقض امنیت داده‌ها یا خطاهای الگوریتمی کارآمدی لازم را ندارند. برخی پژوهشگران پیشنهاد کرده‌اند که در حوزه خدمات دیجیتال، باید به‌سوی الگوهای مسئولیت مبتنی بر خطر یا مسئولیت عینی حرکت کرد (عبدالله، ۲۰۱۸). این دیدگاه، نشان‌دهنده تلاش برای تطبیق حقوق سنتی با ریسک‌های نوین فناورانه است.

بخش دیگری از پیشینه پژوهش‌های عربی، به حمایت از مصرف‌کننده در قراردادهای دیجیتال اختصاص دارد. در این مطالعات، مصرف‌کننده دیجیتال به عنوان طرف ضعیف قرارداد معرفی شده و بر لزوم مداخله قانون‌گذار برای حمایت از او تأکید شده است. پژوهشگران عرب با اشاره به عدم توازن اطلاعاتی و فنی، معتقدند که آزادی قراردادی در این حوزه باید محدود شده و شروط ناعادلانه یا مبهم، قابل ابطال یا تعدیل باشند (الشمی، ۲۰۱۹). این رویکرد، نشان‌دهنده فاصله گرفتن تدریجی از تفسیر مطلق

اصل حاکمیت اراده در ادبیات عربی است.

برخی مطالعات عربی، با رویکرد فقهی-حقوقی، تلاش کرده‌اند مشروعیت قراردادهای خدمات دیجیتال را در چارچوب فقه اسلامی بررسی کنند. این پژوهش‌ها غالباً با استناد به اصولی مانند اباحه معاملات، وفای به عقد و منع غرر، به این نتیجه رسیده‌اند که قراردادهای دیجیتال، در صورت رعایت شفافیت و عدم اضرار، از منظر فقهی قابل پذیرش هستند (القرضاوی، ۲۰۱۰). این تحلیل‌ها نقش مهمی در پذیرش نظری قراردادهای دیجیتال در نظام‌های حقوقی متأثر از فقه اسلامی ایفا کرده‌اند.

در سطح تطبیقی، برخی نویسندگان عرب به بررسی تجارب حقوقی اروپا و آمریکا در تنظیم قراردادهای دیجیتال پرداخته و آن‌ها را با قوانین مدنی کشورهای عربی مقایسه کرده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که فاصله قابل توجهی میان رویکردهای تقنینی وجود دارد و نظام‌های حقوقی عربی هنوز در مرحله تفسیر سنتی قواعد قرار دارند، در حالی که نظام‌های پیشرفته‌تر به‌سوی تنظیم مقررات خاص حرکت کرده‌اند (الهاشمی، ۲۰۲۰). این مقایسه‌ها، ضرورت اصلاح قوانین داخلی را برجسته می‌سازد.

بررسی پیشینه پژوهش‌های فارسی در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال نشان می‌دهد که این موضوع، هم‌زمان با گسترش تجارت الکترونیکی، خدمات آنلاین و فناوری‌های نوین در ایران، به‌تدریج وارد ادبیات حقوقی شده است. هرچند حقوق ایران همچون سایر نظام‌های حقوقی مبتنی بر قانون مدنی، در زمان تدوین قواعد اصلی خود با پدیده خدمات دیجیتال مواجه نبوده است، اما پژوهشگران حقوقی فارسی‌زبان تلاش کرده‌اند با تفسیر موسع قواعد سنتی و بهره‌گیری از حقوق تطبیقی، به تحلیل این قراردادها بپردازند. این مطالعات، عمدتاً ماهیتی توصیفی-تحلیلی داشته و کمتر به ارائه راهکارهای تقنینی جامع پرداخته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۸۶).

بخش قابل توجهی از پژوهش‌های فارسی، به قراردادهای الکترونیکی اختصاص یافته‌اند که از نظر مفهومی، زیربنای تحلیل قراردادهای خدمات دیجیتال محسوب می‌شوند. نویسندگانی چون جعفری‌لنگرودی و صفایی، با تأکید بر اصل تراضی و آزادی قراردادها، معتقدند که ابزار الکترونیکی در انعقاد قرارداد، تأثیری بر ماهیت حقوقی آن ندارد و قرارداد الکترونیکی، در صورت تحقق ارکان اساسی عقد، معتبر است (صفایی، ۱۳۹۰). این دیدگاه، هرچند اعتبار کلی قراردادهای دیجیتال را تأیید می‌کند، اما به تفاوت‌های ماهوی خدمات دیجیتال کمتر توجه دارد.

در حوزه رضایت الکترونیکی، پژوهش‌های فارسی متعددی انجام شده است. برخی پژوهشگران بر این باورند که رضایت اعلام‌شده از طریق کلیک یا ثبت‌نام آنلاین، از منظر حقوقی قابل پذیرش است، مشروط بر آنکه قصد و رضایت واقعی احراز شود (کاتوزیان، ۱۳۸۶). در مقابل، گروهی دیگر با رویکردی انتقادی، معتقدند که رضایت در قراردادهای دیجیتال، به‌ویژه در قراردادهای الحاقی آنلاین، غالباً صوری است و نمی‌توان آن را به‌طور کامل با رضایت سنتی برابر دانست (امامی، ۱۳۷۶). این اختلاف‌نظر، نشان‌دهنده دغدغه عدالت قراردادی در ادبیات فارسی است.

برخی پژوهش‌های فارسی، به ماهیت حقوقی خدمات دیجیتال پرداخته و تلاش کرده‌اند جایگاه این خدمات را در نظام حقوق مدنی تبیین کنند. در این مطالعات، خدمات دیجیتال معمولاً ذیل عنوان تعهد به انجام عمل یا عقود غیرمعین تحلیل شده‌اند. پژوهشگرانی مانند اسکینی بر این باورند که انعطاف‌پذیری قواعد عمومی قراردادهای دیجیتال، امکان شمول آن‌ها بر خدمات دیجیتال را فراهم می‌کند، اما این شمول همواره با ابهام و عدم قطعیت همراه است (اسکینی، ۱۳۹۲). این تحلیل‌ها، ضعف نظام حقوقی در شناسایی مستقل خدمات دیجیتال را برجسته می‌سازد.

در زمینه قراردادهای الحاقی و حمایت از مصرف‌کننده دیجیتال نیز پژوهش‌های قابل توجهی در ادبیات فارسی وجود دارد. بسیاری از نویسندگان با استناد به عدم توازن قدرت قراردادی و اطلاعاتی، بر لزوم مداخله قانون‌گذار برای حمایت از مصرف‌کنندگان در قراردادهای دیجیتال تأکید کرده‌اند (قاسم‌زاده، ۱۳۹۴). این مطالعات نشان می‌دهند که آزادی قراردادها در حوزه خدمات دیجیتال، بدون پیش‌بینی ضمانت‌های حمایتی، می‌تواند به تضییع حقوق کاربران منجر شود.

برخی پژوهش‌های فارسی به نقش پلتفرم‌های دیجیتال در روابط قراردادی پرداخته‌اند. این مطالعات بیان می‌کنند که پلتفرم‌ها صرفاً واسطه فنی نیستند، بلکه با تنظیم شروط قرارداد، مدیریت داده‌ها و اعمال ضمانت اجراها، نقش فعالی در رابطه قراردادی دارند. از این منظر، تحلیل سنتی قرارداد به‌عنوان رابطه‌ای دوجانبه، پاسخگوی واقعیت‌های اقتصاد پلتفرمی نیست (میرزایی، ۱۳۹۷).

این دیدگاه، هم‌راستا با یافته‌های حقوق تطبیقی، ضرورت بازنگری در مفهوم طرفین قرارداد را نشان می‌دهد. در حوزه مسئولیت مدنی ناشی از خدمات دیجیتال، پژوهش‌های فارسی بیشتر بر چالش‌های اثبات تقصیر و رابطه سببیت متمرکز بوده‌اند. برخی نویسندگان بر این باورند که قواعد سنتی مسئولیت مدنی، در مواجهه با خسارات ناشی از نقص نرم‌افزار، اختلالات سیستمی یا نقض امنیت داده‌ها، کارآمدی لازم را ندارند و باید به‌سوی الگوهای مسئولیت مبتنی بر خطر حرکت کرد (حبیبی، ۱۳۹۵). این تحلیل‌ها، مشابه دیدگاه‌های مطرح در ادبیات عربی و بین‌المللی است.

بخش دیگری از پژوهش‌های فارسی، با رویکرد فقهی-حقوقی، به بررسی مشروعیت قراردادهای دیجیتال پرداخته‌اند. این مطالعات با استناد به اصولی مانند اباحه معاملات، وفای به عقد و منع غرر، نتیجه گرفته‌اند که قراردادهای خدمات دیجیتال، در صورت شفافیت موضوع و عدم اضرار به طرفین، از منظر فقهی قابل پذیرش هستند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹). این رویکرد، زمینه نظری مهمی برای پذیرش قراردادهای دیجیتال در نظام حقوقی ایران و سایر نظام‌های مشابه فراهم می‌کند.

در سطح تطبیقی، برخی پژوهشگران فارسی‌زبان به مقایسه حقوق ایران با نظام‌های حقوقی پیشرفته در حوزه خدمات دیجیتال پرداخته‌اند. این مطالعات نشان می‌دهند که حقوق ایران، مشابه بسیاری از کشورهای منطقه، هنوز در مرحله تفسیر قواعد سنتی قرار دارد و کمتر به تدوین مقررات خاص در حوزه خدمات دیجیتال پرداخته است (زارع، ۱۳۹۸). این مقایسه‌ها، خلأ تقنینی موجود را برجسته کرده و لزوم اصلاح قوانین مدنی را یادآور می‌شوند.

نکته قابل توجه در پیشینه پژوهش‌های فارسی، غلبه رویکرد نظری بر رویکرد کاربردی است. بسیاری از مطالعات به تحلیل مفاهیم و بیان چالش‌ها بسنده کرده و کمتر به ارائه مدل‌های تقنینی یا راهبردهای اجرایی مشخص پرداخته‌اند. در نتیجه، فاصله میان پژوهش‌های دانشگاهی و نیازهای عملی نظام حقوقی همچنان محسوس است (کاتوزیان، ۱۳۸۶).

در خصوص پیوند مستقیم با حقوق عراق، پژوهش‌های فارسی بسیار محدود هستند و اغلب به‌صورت غیرمستقیم و تطبیقی به این نظام حقوقی اشاره کرده‌اند. این امر، خلأ مهمی در ادبیات فارسی ایجاد کرده و ضرورت پژوهش‌های متمرکز بر حقوق عراق را برجسته می‌سازد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که پیشینه پژوهش‌های فارسی در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال، هرچند از نظر کمی رو به گسترش است، اما همچنان با محدودیت‌هایی مواجه است. تمرکز بر قراردادهای الکترونیکی، رضایت دیجیتال، مسئولیت مدنی و حمایت از مصرف‌کننده، از مهم‌ترین محورهای این ادبیات به شمار می‌روند. با این حال، فقدان تحلیل‌های راهبردی و تقنینی جامع، به‌ویژه در ارتباط با نظام‌های حقوقی منطقه‌ای مانند عراق، خلأیی جدی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر با اتکا به این پیشینه و تمرکز ویژه بر آسیب‌شناسی قانون مدنی عراق، می‌کوشد گامی فراتر از مطالعات موجود برداشته و سهمی در توسعه ادبیات حقوقی فارسی در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال ایفا کند.

۲- روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد؛ زیرا نتایج آن صرفاً به توسعه مبانی نظری حقوق قراردادهای محدود نمی‌شود، بلکه با هدف شناسایی نارسایی‌های موجود در قانون مدنی عراق و ارائه راهبردهای عملی برای اصلاح و به‌روزرسانی این قانون در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال انجام شده است. یافته‌های پژوهش می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای قانون‌گذاری، اصلاح مقررات و بهبود رویه‌های قضایی در نظام حقوقی عراق مورد استفاده قرار گیرد.

از نظر ماهیت، این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. در بعد توصیفی، قواعد حقوقی حاکم بر قراردادهای مدنی عراق و سایر مقررات مرتبط گردآوری، دسته‌بندی و تبیین می‌شود تا تصویر روشنی از وضعیت موجود ارائه گردد. در بعد تحلیلی، این قواعد با توجه به ویژگی‌ها و الزامات قراردادهای خدمات دیجیتال مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرند و میزان کارآمدی یا ناکارآمدی آن‌ها در پاسخ‌گویی به تحولات فناورانه سنجیده می‌شود.

همچنین پژوهش حاضر دارای رویکرد انتقادی و آسیب‌شناسانه است؛ بدین معنا که صرفاً به توصیف مقررات موجود بسنده نمی‌کند، بلکه با بررسی خلأها، ابهامات و نارسایی‌های تقنینی، نقاط ضعف قانون مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال را شناسایی می‌نماید. این رویکرد، امکان ارائه پیشنهادها و اصلاحی مبتنی بر تحلیل حقوقی را فراهم می‌سازد.

از حیث ماهیت داده‌ها، پژوهش کیفی محسوب می‌شود؛ زیرا داده‌های مورد استفاده شامل متون قانونی، اسناد حقوقی، نظریات حقوقدانان و منابع علمی است و هیچ‌گونه داده آماری یا تجربی در آن به کار نرفته است. تحلیل این داده‌ها بر پایه استدلال حقوقی، تفسیر متون و مقایسه دیدگاه‌ها انجام می‌شود.

در مجموع، پژوهش حاضر با ترکیب ویژگی‌های پژوهش کاربردی، توصیفی-تحلیلی و کیفی، تلاش دارد ضمن ارائه تصویری دقیق از وضعیت حقوقی موجود در عراق، زمینه لازم را برای اصلاح و تطبیق قانون مدنی این کشور با مقتضیات حقوقی عصر دیجیتال فراهم آورد.

در مجموع، جامعه پژوهش در این تحقیق، مجموعه‌ای منسجم از متون قانونی، اسناد حقوقی و منابع علمی است که امکان تحلیل عمیق و نظام‌مند قراردادهای خدمات دیجیتال در چارچوب حقوق مدنی عراق را فراهم می‌سازد.

۴- نتایج و تحلیل

۴-۱ آسیب‌شناسی ارکان قرارداد در قانون مدنی عراق در مواجهه با قراردادهای خدمات دیجیتال

در حقوق مدنی عراق، همانند اغلب نظام‌های حقوقی مبتنی بر سنت رومی-ژرمنی و فقه اسلامی، صحت قرارداد منوط به تحقق ارکان اساسی آن، یعنی رضایت (ترازی)، اهلیت، موضوع و جهت مشروع است. این ارکان در زمان تدوین قانون مدنی عراق با فرض روابط قراردادی سنتی، حضوری و مبتنی بر مبادله‌های مادی طراحی شده‌اند. با گسترش قراردادهای خدمات دیجیتال، این ارکان با چالش‌های مفهومی و کارکردی جدی مواجه شده‌اند؛ زیرا ویژگی‌های خاص این قراردادها، مانند غیرمادی بودن موضوع، سرعت انعقاد، استاندارد بودن شروط و نقش پلتفرم‌ها، با الگوی کلاسیک ارکان قرارداد همخوانی کامل ندارد.

در قراردادهای خدمات دیجیتال، رضایت معمولاً از طریق کلیک، ثبت‌نام یا ادامه استفاده از خدمت ابراز می‌شود. قانون مدنی عراق، رضایت را نتیجه تلاقی ایجاب و قبول آگاهانه می‌داند، اما ابزار و شکل ابراز آن را به‌طور صریح محدود نکرده است. این انعطاف ظاهری، در عمل موجب شده است که اشکال ضعیف رضایت الکترونیکی نیز به‌عنوان رضایت معتبر تلقی شوند، بدون آنکه تضمینی برای آگاهی واقعی کاربر از مفاد قرارداد وجود داشته باشد. در نتیجه، رضایت در بسیاری از قراردادهای دیجیتال به‌جای آنکه بیانگر اراده آزاد باشد، به یک رضایت صوری و تحمیلی تبدیل می‌شود که با فلسفه حمایتی حقوق قراردادهای ناسازگار است.

جدول ۱: مقایسه ارکان قرارداد در قانون مدنی عراق و قراردادهای خدمات دیجیتال

رکن قرارداد	وضعیت در قانون مدنی عراق	وضعیت در قراردادهای خدمات دیجیتال	نوع آسیب
رضایت	مبتنی بر ایجاب و قبول آگاهانه	غالباً کلیک، استاندارد و صوری	تضعیف اراده واقعی
اهلیت	مبتنی بر بلوغ و رشد	احراز هویت و سن دشوار	افزایش قراردادهای غیرنافذ
موضوع	معین، ممکن و مشروع	غیرمادی، پویا و مبهم	عدم تطابق با معیار سنتی
جهت	صرفاً بررسی مشروعیت	اهداف پنهان اقتصادی و داده‌ای	فقدان شفافیت و امکان سوءاستفاده

تفسیر این جدول نشان می‌دهد که ارکان سنتی قرارداد در قانون مدنی عراق، به‌صورت شکلی و انتزاعی تعریف شده‌اند و ابزارهای لازم برای کنترل ماهوی روابط دیجیتال را در اختیار نمی‌گذارند. رضایت به‌جای آنکه نتیجه آگاهی و انتخاب آزاد باشد، به یک کلیک اجباری تقلیل یافته است. اهلیت، به دلیل فقدان سازوکارهای احراز دیجیتال، در معرض خدشه قرار دارد. موضوع قرارداد، به دلیل ماهیت فناورانه و متغیر خدمات دیجیتال، با معیارهای سنتی معین‌بودن و امکان‌پذیری به‌سختی سازگار است. جهت قرارداد نیز به دلیل عدم الزام به شفافیت، می‌تواند از مسیر مشروع خود منحرف شود.

۴-۲ آسیب‌شناسی قواعد رضایت و اراده در قانون مدنی عراق در قراردادهای خدمات دیجیتال

جدول ۲: آسیب‌شناسی قواعد رضایت در قانون مدنی عراق در قراردادهای دیجیتال

مؤلفه رضایت	وضعیت در قانون مدنی عراق	وضعیت در قراردادهای خدمات دیجیتال	نوع آسیب
آگاهی طرفین	مفروض و بدیهی	غالباً ناقص یا صفر	رضایت غیرواقعی
آزادی اراده	محدود به نبود اکراه سنتی	تحت فشار ساختاری پلتفرم‌ها	رضایت تحمیلی
شکل ابراز	ایجاب و قبول سنتی	کلیک، ثبت نام، استفاده	فروکاهش رضایت به عمل صوری
امکان مذاکره	مفروض	تقریباً ناممکن	سلطه یک‌جانبه ارائه‌دهنده

تفسیر جدول نشان می‌دهد که قانون مدنی عراق با تمرکز بر شکل ظاهری رضایت، از بررسی کیفیت واقعی آن غفلت کرده است. در نتیجه، رضایت در قراردادهای خدمات دیجیتال به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به روابط ناعادلانه تبدیل می‌شود. کلیک کاربر، بدون توجه به آگاهی و اختیار واقعی او، همان ارزش حقوقی امضای سنتی را می‌یابد، در حالی که شرایط تحقق این دو به‌طور بنیادین متفاوت است.

این وضعیت پیامدهای مهمی دارد. نخست، امکان تحمیل شروط ناعادلانه افزایش می‌یابد؛ زیرا ارائه‌دهندگان خدمات می‌دانند که رضایت کاربران به‌راحتی و بدون مقاومت حقوقی جدی حاصل می‌شود. دوم، حمایت از طرف ضعیف قرارداد تضعیف می‌شود؛ زیرا قانون مدنی عراق ابزار خاصی برای بی‌اعتبارسازی رضایت صوری یا مبتنی بر ناآگاهی پیش‌بینی نکرده است. سوم، اعتماد عمومی به قراردادهای دیجیتال کاهش می‌یابد؛ زیرا کاربران احساس می‌کنند که حقوق آن‌ها در برابر پلتفرم‌های قدرتمند به‌خوبی حمایت نمی‌شود.

در نهایت، آسیب‌شناسی قواعد رضایت و اراده در قانون مدنی عراق نشان می‌دهد که بزرگ‌ترین ضعف این قانون در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال، اصرار بر تفسیر شکلی رضایت و بی‌توجهی به واقعیت‌های فناورانه و اقتصادی است. بدون بازتعریف رضایت در بستر دیجیتال و بدون پیش‌بینی معیارهایی برای سنجش آگاهی، اختیار و توازن اطلاعاتی، قانون مدنی عراق قادر نخواهد بود عدالت قراردادی را در روابط دیجیتال تضمین کند. این نتیجه، ضرورت اصلاح تقنینی و تفسیری را در این حوزه به‌روشنی آشکار می‌سازد.

۴-۳. آسیب‌شناسی موضوع و عوض (عوضین) در قراردادهای خدمات دیجیتال در قانون مدنی عراق

در حقوق مدنی عراق، همانند اغلب نظام‌های حقوقی کلاسیک، قرارداد مبتنی بر مبادله‌ای میان موضوع تعهد و عوض یا مقابل تعهد است. این مبادله که در قالب عوضین جلوه می‌یابد، زیربنای اقتصادی و حقوقی الزام‌آور بودن قرارداد محسوب می‌شود. قانون مدنی عراق، در تنظیم این نهاد، فرض را بر وجود کالا یا خدمتی با ماهیت مادی، قابل تملک و قابل ارزیابی مالی گذاشته است. با ورود قراردادهای خدمات دیجیتال به عرصه روابط اقتصادی، این پیش‌فرض‌ها با چالش‌های بنیادین مواجه شده و نشان داده‌اند که قواعد سنتی موضوع و عوض در قانون مدنی عراق، پاسخگوی واقعیت‌های جدید نیستند.

در قراردادهای خدمات دیجیتال، موضوع تعهد غالباً غیرمادی، داده‌محور و فناورانه است. ارائه دسترسی به یک پلتفرم، ذخیره‌سازی اطلاعات، پردازش داده‌ها، یا تحلیل الگوریتمی، هیچ‌یک در قالب‌های سنتی «شیء» یا «خدمت فیزیکی» نمی‌گنجد. قانون مدنی عراق، موضوع قرارداد را باید «ممکن، معین و مشروع» می‌داند. اما در فضای دیجیتال، معین بودن موضوع با مشکل مواجه است؛ زیرا بسیاری از خدمات دیجیتال ماهیتی پویا و متغیر دارند. برای مثال، شرایط استفاده از یک پلتفرم می‌تواند به‌صورت یک‌جانبه تغییر کند، امکانات حذف یا اضافه شوند و کیفیت خدمت نوسان داشته باشد. در چنین شرایطی، موضوع قرارداد در لحظه انعقاد، تنها به‌صورت کلی و مبهم قابل تعریف است.

از سوی دیگر، عوض یا مقابل تعهد در قراردادهای دیجیتال نیز دچار تحول اساسی شده است. در قراردادهای سنتی، عوض معمولاً

پول یا خدمت متقابل مشخص بود. در قراردادهای خدمات دیجیتال، عوض می‌تواند شامل داده‌های شخصی، توجه کاربر، پذیرش تبلیغات یا اجازه بهره‌برداری از اطلاعات باشد. این نوع عوض‌ها در قانون مدنی عراق به‌عنوان ارزش اقتصادی مستقل به رسمیت شناخته نشده‌اند. قانون مدنی، عوض را غالباً به‌عنوان مال یا منفعت مالی قابل تقویم در نظر می‌گیرد، در حالی که داده‌ها و توجه کاربران، اگرچه در اقتصاد دیجیتال ارزشمندند، در قالب‌های سنتی حقوقی به‌سختی قابل طبقه‌بندی هستند.

این تحول موجب می‌شود که بسیاری از قراردادهای خدمات دیجیتال از منظر حقوقی، با تردید درباره وجود یا تعیین عوض مواجه شوند. برای مثال، خدماتی که به‌ظاهر رایگان ارائه می‌شوند، در واقع از طریق داده‌های کاربران تأمین مالی می‌گردند. اما قانون مدنی عراق، این داده‌ها را به‌عنوان عوض معتبر نمی‌شناسد. این امر، تحلیل حقوقی این قراردادها را با ابهام مواجه کرده و حتی می‌تواند به تضعیف الزام آور بودن آن‌ها بینجامد.

نکته دیگر، عدم توازن عوضین در قراردادهای دیجیتال است. ارائه‌دهندگان خدمات دیجیتال با استفاده از قدرت فنی و اطلاعاتی خود، می‌توانند از داده‌ها و رفتار کاربران ارزش اقتصادی عظیمی استخراج کنند، در حالی که کاربران در ازای آن تنها به یک خدمت محدود و ناپایدار دسترسی می‌یابند. قانون مدنی عراق، اصل تعادل اقتصادی قرارداد را به‌طور صریح پیش‌بینی نکرده و تنها در موارد خاص مانند غبن فاحش یا تدلیس به مداخله اجازه می‌دهد. این سازوکارها برای مواجهه با عدم توازن ساختاری در اقتصاد دیجیتال کافی نیستند.

جدول زیر، شکاف میان قواعد سنتی قانون مدنی عراق و واقعیت قراردادهای خدمات دیجیتال را در حوزه موضوع و عوض نشان می‌دهد.

جدول ۳: آسیب‌شناسی موضوع و عوض در قانون مدنی عراق در قراردادهای دیجیتال

مؤلفه	وضعیت در قانون مدنی عراق	وضعیت در قراردادهای خدمات دیجیتال	نوع آسیب
ماهیت موضوع	مادی یا خدمت فیزیکی	غیرمادی، داده‌محور، فناورانه	عدم انطباق مفهومی
معین بودن	باید مشخص و ثابت باشد	پویا و قابل تغییر یک‌جانبه	ابهام موضوع
نوع عوض	پول یا مال یا منفعت مالی	داده، توجه، اجازه پردازش اطلاعات	عدم شناسایی حقوقی
تعادل عوضین	فرض تعادل نسبی	عدم توازن ساختاری به نفع پلتفرم	فقدان حمایت مؤثر

تفسیر این جدول نشان می‌دهد که قانون مدنی عراق، با تمرکز بر مفاهیم سنتی مال، خدمت و منفعت مالی، از درک ارزش‌های نوین اقتصاد دیجیتال بازمانده است. در نتیجه، داده‌ها و اطلاعات کاربران که مهم‌ترین منبع ارزش در قراردادهای خدمات دیجیتال هستند، در نظام حقوقی سنتی نامرئی باقی می‌مانند. این امر به ارائه‌دهندگان خدمات اجازه می‌دهد بدون شفافیت و بدون محدودیت حقوقی، از این منابع بهره‌برداری کنند.

یکی از پیامدهای این وضعیت، تضعیف اصل شفافیت اقتصادی قرارداد است. کاربران غالباً نمی‌دانند که در ازای استفاده از یک خدمت، چه چیزی را واگذار می‌کنند. آن‌ها تصور می‌کنند که خدمت رایگان دریافت می‌کنند، در حالی که در واقع با واگذاری داده‌ها و حریم خصوصی خود، بهای آن را می‌پردازند. قانون مدنی عراق هیچ الزامی برای افشای این نوع عوض‌ها پیش‌بینی نکرده و همین امر، زمینه سوءاستفاده را فراهم می‌سازد.

پیامد دیگر، اختلال در نظام مسئولیت و جبران خسارت است. اگر داده‌ها و اطلاعات کاربران به‌عنوان عوض شناخته نشوند، خسارت ناشی از سوءاستفاده یا افشای آن‌ها نیز به‌سختی در چارچوب مسئولیت قراردادی قابل جبران است. این خلأ، حمایت حقوقی از

کاربران را به شدت تضعیف می‌کند.

همچنین، عدم شناسایی حقوقی عوض‌های غیرمالی موجب می‌شود که بسیاری از قراردادهای دیجیتال از منظر قانون مدنی، به عنوان قراردادهای بلاعوض یا حتی فاقد عوض تحلیل شوند. این امر می‌تواند آثار مهمی بر امکان فسخ، بطلان یا تعدیل قرارداد داشته باشد و نااطمینانی حقوقی گسترده‌ای ایجاد کند.

در نهایت، آسیب‌شناسی موضوع و عوض در قانون مدنی عراق نشان می‌دهد که این قانون برای مواجهه با اقتصاد داده‌محور و خدمات دیجیتال، نیازمند بازتعریف مفاهیم بنیادین است. بدون به رسمیت شناختن داده‌ها، اطلاعات و توجه کاربران به عنوان ارزش‌های اقتصادی و بدون تنظیم قواعدی برای تعیین و تعادل عوضین در قراردادهای دیجیتال، قانون مدنی عراق قادر نخواهد بود عدالت و شفافیت را در این حوزه تضمین کند. این یافته‌ها، ضرورت اصلاحات تقنینی عمیق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال را به وضوح آشکار می‌سازد.

۵-۱. نتیجه گیری و پیشنهادات

یافته‌های پژوهش نشان داد که قانون مدنی عراق، اگرچه بر اصول مستحکم حقوق قراردادهای استوار است، اما در برابر تحولات شتابان اقتصاد دیجیتال با خلأهای مفهومی، نهادی و حمایتی مواجه است. از رضایت صوری و عدم شفافیت گرفته تا ضعف در نظام مسئولیت، عدم توازن قدرت قراردادی و فقدان حمایت مؤثر از مصرف‌کننده دیجیتال، همگی بیانگر ضرورت بازنگری ساختاری در قواعد مدنی عراق هستند. فصل پنجم درصدد است این نارسایی‌ها را به راهبردهای عملی و قابل اجرا تبدیل کند. هدف اصلی این فصل، ارائه مجموعه‌ای از راهکارهای تقنینی، تفسیری و نهادی است که بتواند قانون مدنی عراق را با مقتضیات قراردادهای خدمات دیجیتال هماهنگ سازد. این راهکارها نه به صورت انتزاعی، بلکه بر پایه یافته‌های تحلیلی فصل چهارم و با توجه به واقعیت‌های حقوقی، اقتصادی و نهادی عراق طراحی شده‌اند.

اصلاح و به‌روزرسانی قانون مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال، بدون اتکا به مجموعه‌ای از اصول راهنما و معیارهای هنجاری، ممکن است به اقدامات پراکنده و فاقد انسجام منتهی شود. یافته‌های فصل چهارم نشان داد که نارسایی‌های موجود نه صرفاً ناشی از فقدان چند ماده قانونی، بلکه نتیجه عدم انطباق پارادایم سنتی قانون مدنی با واقعیت‌های اقتصاد دیجیتال است. از این رو، هرگونه اصلاح تقنینی باید بر پایه اصولی استوار باشد که بتواند جهت‌گیری کلی نظام حقوقی عراق را در این حوزه تعیین کنند.

این اصول باید از یک سو ریشه در مبانی حقوق مدنی و فقهی عراق داشته باشند و از سوی دیگر، با استانداردهای حقوقی معاصر و ویژگی‌های خاص خدمات دیجیتال هماهنگ شوند. جدول زیر مهم‌ترین اصول راهنمای اصلاح قانون مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال را به صورت منظم ارائه می‌دهد.

جدول ۴: اصول راهنمای اصلاح قانون مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال

ردیف	اصل راهنما	مضمون و کارکرد
۱	اصل شفافیت	الزام ارائه‌دهندگان خدمات دیجیتال به افشای ساده، روشن و قابل فهم شروط و آثار قرارداد
۲	اصل رضایت آگاهانه	معتبر دانستن رضایت تنها در صورتی که مبتنی بر اطلاع واقعی و قابل فهم باشد
۳	اصل حمایت از طرف ضعیف	پیش‌بینی قواعد حمایتی ویژه برای کاربران و مصرف‌کنندگان دیجیتال
۴	اصل تعادل قراردادی	جلوگیری از تحمیل شروط ناعادلانه و عدم توازن شدید عوضین
۵	اصل مسئولیت متناسب با خطر	انتقال ریسک‌های فناورانه به ارائه‌دهندگان خدمات دیجیتال
۶	اصل شناسایی ارزش داده‌ها	به رسمیت شناختن داده‌ها و اطلاعات به عنوان منفعت اقتصادی
۷	اصل پاسخگویی پلتفرم‌ها	تعیین مسئولیت روشن برای پلتفرم‌ها در قبال کاربران

۸	اصل دسترسی مؤثر به عدالت	پیش‌بینی سازوکارهای ساده، سریع و کم‌هزینه حل اختلاف
۹	اصل انطباق با استانداردهای بین‌المللی	همگرایی تدریجی حقوق عراق با قواعد پذیرفته‌شده جهانی
۱۰	اصل انعطاف‌پذیری تقنینی	امکان تطبیق قواعد حقوقی با تحولات سریع فناوری

این اصول، چارچوب هنجاری لازم برای اصلاح قانون مدنی عراق را فراهم می‌آورند و مانع از آن می‌شوند که اصلاحات صرفاً به وصله‌پینه مواد قانونی محدود گردد. برای مثال، اصل شفافیت و رضایت آگاهانه پاسخ مستقیم به آسیب‌های شناسایی‌شده در حوزه رضایت صوری است؛ اصل تعادل قراردادی و حمایت از طرف ضعیف، به عدم توازن قدرت در روابط پلتفرمی واکنش نشان می‌دهد؛ و اصل مسئولیت متناسب با خطر، خلأهای نظام مسئولیت سنتی را در مواجهه با ریسک‌های فناورانه جبران می‌کند. در مجموع، این اصول راهنما مبنای نظری و عملی فصل‌های بعدی اصلاحی را تشکیل می‌دهند و جهت‌گیری کلی قانون مدنی عراق را از یک نظام صرفاً آزادی‌محور به نظامی عدالت‌محور و متناسب با اقتصاد دیجیتال سوق می‌دهند.

پژوهش حاضر با هدف آسیب‌شناسی قوانین مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال و ارائه راهبردهای اصلاحی انجام شد. نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل مبانی نظری، بررسی وضعیت حقوقی موجود و آسیب‌شناسی تفصیلی قواعد قانون مدنی عراق نشان می‌دهد که این نظام حقوقی، علی‌رغم برخورداری از اصول مستحکم حقوق قراردادهای، در مواجهه با تحولات شتابان اقتصاد دیجیتال با نارسایی‌های ساختاری و مفهومی جدی روبه‌روست.

نخستین نتیجه اساسی پژوهش آن است که قانون مدنی عراق بر پارادایم روابط قراردادی سنتی استوار است؛ پارادایمی که در آن قراردادهای میان دو طرف برابر، با موضوعات مادی یا خدمات فیزیکی و بر پایه رضایت حضوری یا آگاهانه منعقد می‌شوند. این الگو با واقعیت قراردادهای خدمات دیجیتال، که مبتنی بر پلتفرم‌ها، داده‌ها، الگوریتم‌ها و روابط نابرابر است، همخوانی ندارد و همین عدم انطباق، ریشه بسیاری از مشکلات حقوقی شناسایی‌شده در این تحقیق است.

دوم آنکه، پژوهش نشان داد ارکان سنتی قرارداد، به‌ویژه رضایت، موضوع و عوض، در بستر دیجیتال دچار فروکاهش و ابهام شده‌اند. رضایت به یک کلیک صوری تبدیل شده، موضوع قرارداد ماهیتی پویا و غیرمادی یافته و عوض واقعی غالباً در قالب داده‌ها و اطلاعات کاربران ظاهر می‌شود؛ اموری که قانون مدنی عراق برای آن‌ها چارچوب حقوقی روشنی ندارد.

سوم، در حوزه مسئولیت و جبران خسارت، قانون مدنی عراق با تکیه بر تقصیر شخصی و الگوی دوجانبه، قادر به پاسخ‌گویی به ریسک‌های فناورانه، خطاهای سیستمی و ساختار چندبازیگری خدمات دیجیتال نیست. این خلأ، موجب تضعیف حمایت از کاربران و انتقال ناعادلانه ریسک‌ها به طرف ضعیف قرارداد شده است.

چهارم، پژوهش نشان داد که پلتفرم‌های دیجیتال به بازیگران مسلط روابط قراردادی تبدیل شده‌اند، در حالی که قانون مدنی عراق ابزار لازم برای مهار این قدرت ساختاری و تضمین توازن قراردادی را در اختیار ندارد. آزادی صوری قرارداد، در این شرایط، به ابزاری برای تحمیل شروط ناعادلانه بدل شده است.

پنجم، در حوزه حمایت از مصرف‌کننده و حقوق کاربران دیجیتال، خلأهای تقنینی و نهادی، امکان نقض گسترده حقوق شهروندان را فراهم ساخته و دسترسی مؤثر به عدالت را تضعیف کرده است. سازوکارهای سنتی حل اختلاف و اجرای احکام نیز با ماهیت فرامرزی و فناورانه این روابط سازگار نیستند.

در نهایت، این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که اصلاح قانون مدنی عراق در حوزه قراردادهای خدمات دیجیتال امری اجتناب‌ناپذیر است. این اصلاح باید نه تنها در سطح افزودن مواد جدید، بلکه در سطح بازتعریف مفاهیم بنیادین قرارداد، مسئولیت و حمایت از طرف ضعیف صورت گیرد و با راهبردهای نهادی و تفسیری تکمیل شود. تنها در این صورت است که نظام حقوقی عراق می‌تواند هم‌زمان با حفظ مبانی سنتی خود، به‌گونه‌ای مؤثر با الزامات اقتصاد دیجیتال همگام شود.

- آخوندی، محمود. (۱۳۹۶). آیین دادرسی کیفری (جلد ۱). تهران: مجد.
- اسکینی، ربیعا. (۱۳۹۴). حقوق تجارت الکترونیکی. تهران: سمت.
- افشار، سعید. (۱۴۰۱). حقوق مصرف‌کننده در محیط دیجیتال. تهران: میزان.
- اکبری، مهدیه. (۱۴۰۱). «تعریف خدمات دیجیتال و جایگاه آن در حقوق خصوصی». فصلنامه حقوق خصوصی.
- امامی، سیدحسن. (۱۳۸۹). حقوق مدنی (جلد ۱ و ۲). تهران: اسلامیه.
- امینی، آرشد. (۱۳۹۸). «تحلیل اقتصادی-حقوقی داده به‌مثابه عوض قراردادی». فصلنامه مطالعات حقوق و اقتصاد.
- بهشتی، لیلا. (۱۴۰۰). «نقش رگولاتور در تنظیم بازار پلتفرمی». فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی.
- توکلی، امیر. (۱۳۹۸). «امکان تعدیل شروط قراردادی در خدمات پلتفرمی». فصلنامه حقوق مدنی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۹۲). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- حسینی، محمدرضا. (۱۴۰۲). «حل اختلاف آنلاین و دسترسی به عدالت در دعاوی خرد دیجیتال». فصلنامه حقوق عمومی.
- خالقی، علی. (۱۳۹۷). حقوق مالکیت فکری و فناوری اطلاعات. تهران: نشر میزان.
- رستمی، علی. (۱۴۰۰). «مسئولیت پلتفرم‌های آنلاین در حقوق ایران و تطبیق با اسناد بین‌المللی». مجله مطالعات حقوقی.
- رضایی، حمید. (۱۴۰۲). «مسئولیت ناشی از نقض امنیت داده‌ها». فصلنامه حقوق فناوری.
- شریفی، سمیه. (۱۳۹۹). «ارزش اقتصادی داده‌های شخصی و آثار قراردادی آن». فصلنامه حقوق خصوصی.
- شمس، عبدالله. (۱۳۹۷). آیین دادرسی مدنی (جلد ۱). تهران: دراک.
- شهیدی، مهدی. (۱۳۹۱). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.
- صفایی، سیدحسین. (۱۳۹۰). حقوق مدنی: اعمال حقوقی (قرارداد و ایقاع). تهران: میزان.
- علیزاده، نادر. (۱۳۹۹). حقوق تجارت الکترونیکی و ادله الکترونیکی. تهران: جنگل.
- فلاح، مریم. (۱۴۰۰). «حسن نیت در قراردادهای خدمات دیجیتال». مجله حقوقی دادگستری.
- قاسم‌زاده، سیدمحمد. (۱۳۹۳). مسئولیت مدنی. تهران: سمت.
- قاسمی، فاطمه. (۱۴۰۱). «شرط‌های ناعادلانه در قراردادهای الحاقی پلتفرم‌ها». فصلنامه حقوق فناوری اطلاعات.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۷). حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (جلد ۱). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۲). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی. تهران: میزان.
- کاوایی، محمد. (۱۴۰۰). «اسناد بین‌المللی تجارت الکترونیکی و قابلیت اقتباس». مجله حقوق بین‌الملل.
- کریمی، ناهید. (۱۴۰۱). «امضای الکترونیکی و اثبات قرارداد در دعاوی دیجیتال». مجله آیین دادرسی.
- گلدوزیان، ایرج. (۱۳۹۱). حقوق جزای اختصاصی (جرایم رایانه‌ای/ارتباطات). تهران: میزان.
- محسنی، محمد. (۱۳۹۸). «اعتبار رضایت الکترونیکی در قراردادهای کلیکی». پژوهشنامه حقوق خصوصی.
- محقق‌داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۱). قواعد فقه (بخش معاملات). تهران: سمت.
- موسوی، زهرا. (۱۳۹۹). «تحلیل تطبیقی حمایت از مصرف‌کننده دیجیتال». پژوهشنامه حقوق تطبیقی.
- میرمحمدصادقی، حسین. (۱۳۹۴). جرایم رایانه‌ای و حقوق کیفری فناوری اطلاعات. تهران: میزان.
- نجاتی، مهدی. (۱۴۰۰). حقوق داده‌ها و حریم خصوصی در فضای مجازی. تهران: جنگل.
- نوروزی، علی. (۱۳۹۹). قراردادهای الکترونیکی و امضای دیجیتال. تهران: دادگستر.
- نوری، سجاد. (۱۴۰۲). «قراردادهای ابری و تحدید مسئولیت ارائه‌دهندگان». فصلنامه حقوق فناوری اطلاعات.
- السنهوری، عبدالرزاق أحمد. (۱۹۹۸). الوسيط فی شرح القانون المدني. القاهرة: دار إحياء التراث العربی.
- الزرقاء، مصطفى أحمد. (۱۹۹۸). المدخل الفقهي العام. دمشق: دار القلم.
- الزحيلي، وهبة. (۲۰۰۴). الفقه الإسلامي وأدلته. دمشق: دار الفكر.
- عبد الرزاق، أحمد. (۲۰۰۲). نظرية الالتزام. بغداد: دار الكتب القانونية.
- شلبی، محمود. (۲۰۰۱). نظرية العقد فی القانون المدني. بيروت: دار النهضة العربية.

- مرقس، سلیمان. (١٩٩٠). شرح القانون المدني: الالتزامات. القاهرة: دار النهضة العربية.
- الجبوری، یاسر. (٢٠١٥). «العقود الإلكترونية: المفهوم والحجبة». مجلة القانون والاقتصاد.
- العکلی، علی. (٢٠١٦). «حماية المستهلك في التعاقد عبر الإنترنت». مجلة الدراسات القانونية.
- الخفاجی، محمد. (٢٠١٨). «المسؤولية المدنية عن أضرار نظم المعلومات». مجلة جامعة بغداد للحقوق.
- الطائي، أحمد. (٢٠١٩). «الشرط التعسفي في عقود الإذعان الرقمية». مجلة القضاء.
- العبيدي، حيدر. (٢٠٢٠). «حجية الدليل الإلكتروني في الإثبات المدني». مجلة البحوث القانونية.
- الحسني، قاسم. (٢٠١٧). «إشكالية تحديد محل العقد في الخدمات الرقمية». مجلة التشريع والقضاء.
- القيسي، مصطفى. (٢٠٢١). «دور المنصات الرقمية: وسيط أم طرف؟». مجلة القانون المقارن.
- الشمري، رائد. (٢٠٢٢). «البيانات الشخصية كقيمة اقتصادية في التعاقد». مجلة الدراسات الاقتصادية والقانونية.
- الجابري، حسين. (٢٠١٩). «الاختصاص القضائي في منازعات التجارة الإلكترونية». مجلة العدالة.
- الساعدي، مرتضى. (٢٠٢٠). «التحكيم الإلكتروني وتسوية المنازعات الرقمية». مجلة التحكيم العربية.
- الحمداني، علی. (٢٠١٨). القانون المدني العراقي: شرح وتحليل. بغداد: دار السنهوري.
- الدليمي، سعد. (2016). حسن النية في تنفيذ العقد. مجلة كلية القانون.
- العلوی، فاضل. (٢٠١٧). «نظرية السبب والغاية في العقود الحديثة». مجلة الدراسات القضائية.
- الزبيدي، محمد. (٢٠٢١). «المسؤولية عن خروقات الأمن السيبراني: دراسة مدنية». مجلة القانون والتكنولوجيا.
- الراوی، أحمد. (٢٠٢٠). «إثبات الرضا بالنقر والقبول الضمني». مجلة الفقه والقانون.
- الموسوي، كريم. (٢٠١٩). «الضرر غير المادي في البيئة الرقمية». مجلة القانون.
- السامرائي، فهد. (٢٠٢٢). «توازن العقد في عقود الخدمات الرقمية». مجلة الدراسات الحقوقية.
- الناصری، نبیل. (٢٠١٨). «الالتزام بالإعلام قبل التعاقد في المعاملات الإلكترونية». مجلة الحقوق.
- العزاوي، حسن. (٢٠١٧). «حدود شرط الإعفاء من المسؤولية في القانون المدني». مجلة القضاء.
- كاظم، عدنان. (٢٠٢١). «القيمة القانونية للسياسات (Privacy Policy) في التعاقد». مجلة القانون والاقتصاد.
- المياحي، صالح. (٢٠٢٠). «المنافسة والمنصات الرقمية: آثار تعاقدية». مجلة التشريع.
- التميمي، علی. (٢٠١٩). «عقود الاشتراك الرقمي: الطبيعة والأحكام». مجلة القانون المقارن.
- الشيحاني، محمود. (٢٠٢٣). «الحماية القانونية للمستهلك الرقمي في التشريع العراقي». مجلة الدراسات القانونية.
- حسن، يحيى. (٢٠٢٢). «معايير العدالة التعاقدية في البيئة الإلكترونية». مجلة الفقه والقانون.
- العباس، سيف. (٢٠٢١). «مسؤولية مقدم الخدمة عن انقطاع الخدمة الرقمية». مجلة القضاء الإداري.
- الزعلي، صادق. (٢٠٢٠). شرح أحكام المسؤولية التقصيرية. بغداد: دار الكتب.
- الديباغ، سامي. (٢٠١٨). «عقود الحوسبة السحابية: قراءة مدنية». مجلة القانون والتكنولوجيا.

References

- Akhondi, Mahmoud. (2017). Criminal Procedure (Vol. 1). Tehran: Majd. [In Persian]
- Eskini, Rabia. (2015). Electronic Commercial Law. Tehran: SAMT. [In Persian]. Afshar, Saeed. (2022). Consumer Rights in the Digital Environment. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Akbari, Mahdieh. (2022). "Defining Digital Services and Their Place in Private Law." Private Law Quarterly. [In Persian]
- Emami, Seyyed Hassan. (2010). Civil Law (Vols. 1–2). Tehran: Eslamiyeh. [In Persian]
- Amini, Arash. (2019). "Economic and Legal Analysis of Data as Contractual Consideration." Journal of Law and Economics Studies. [In Persian]
- Beheshti, Leila. (2021). "The Role of Regulators in Platform Market Regulation." Public Policy Quarterly. [In Persian]
- Tavakoli, Amir. (2019). "The Possibility of Adjusting Contractual Terms in Platform Services." Civil Law Quarterly. [In Persian]

- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar. (2013). Legal Terminology. Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Hosseini, Mohammad Reza. (2023). "Online Dispute Resolution and Access to Justice in Small Digital Claims." Public Law Quarterly. [In Persian]
- Khaleghi, Ali. (2018). Intellectual Property Law and Information Technology. Tehran: Mizan Publications. [In Persian]
- Rostami, Ali. (2021). "Liability of Online Platforms under Iranian Law and Its Comparison with International Instruments." Journal of Legal Studies. [In Persian]
- Rezaei, Hamid. (2023). "Liability Arising from Data Security Breaches." Technology Law Quarterly. [In Persian]
- Sharifi, Somayeh. (2020). "The Economic Value of Personal Data and Its Contractual Implications." Private Law Quarterly. [In Persian]
- Shams, Abdollah. (2018). Civil Procedure (Vol. 1). Tehran: Derak. [In Persian]
- Shahidi, Mehdi. (2012). Formation of Contracts and Obligations. Tehran: Majd. [In Persian]
- Safaei, Seyyed Hossein. (2011). Civil Law: Legal Acts (Contracts and Unilateral Acts). Tehran: Mizan. [In Persian]
- Alizadeh, Nader. (2020). Electronic Commercial Law and Electronic Evidence. Tehran: Jangal. [In Persian]
- Fallah, Maryam. (2021). "Good Faith in Digital Service Contracts." Justice Legal Journal. [In Persian]
- Ghasemzadeh, Seyyed Mohammad. (2014). Civil Liability. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Ghasemi, Fatemeh. (2022). "Unfair Terms in Platform Adhesion Contracts." Information Technology Law Quarterly. [In Persian]
- Katouzian, Nasser. (2008). Civil Law: General Principles of Contracts (Vol. 1). Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
- Katouzian, Nasser. (2013). Civil Code in the Current Legal Order. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Kaviani, Mohammad. (2021). "International Electronic Commerce Instruments and Their Adaptability." International Law Journal. [In Persian]
- Karimi, Nahid. (2022). "Electronic Signatures and Proof of Contracts in Digital Disputes." Civil Procedure Journal. [In Persian]
- Goldouzian, Iraj. (2012). Special Criminal Law: Computer and Communication Crimes. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Mohseni, Mohammad. (2019). "Validity of Electronic Consent in Clickwrap Contracts." Private Law Research Journal. [In Persian]
- Mohaghegh Damad, Seyyed Mostafa. (2012). Principles of Islamic Jurisprudence: Transactions. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Mousavi, Zahra. (2020). "A Comparative Analysis of Digital Consumer Protection." Comparative Law Research Journal. [In Persian]
- Mir Mohammad Sadeghi, Hossein. (2015). Computer Crimes and Criminal Law of Information Technology. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Nejati, Mehdi. (2021). Data Protection and Privacy in Cyberspace. Tehran: Jangal. [In Persian]
- Norouzi, Ali. (2020). Electronic Contracts and Digital Signatures. Tehran: Dadgostar. [In Persian]
- Nouri, Sajjad. (2023). "Platform Contracts and Limitation of Providers' Liability." Information Technology Law Quarterly. [In Persian]
- American Law Institute. (1981/2019). Restatement (Second) of Contracts.
- Atiyah, P. S. (1995). An Introduction to the Law of Contract. Oxford University Press.
- Brownsword, R. (2019). Law, Technology and Society. Routledge.
- CJEU / EU Case Law (selected). (2014–2022). Digital consumer and data-related decisions.
- Cohen, J. E. (2012). Configuring the Networked Self. Yale University Press.
- Council of Europe. (2001). Convention on Cybercrime (Budapest Convention).
- European Union. (2016). General Data Protection Regulation (GDPR) 2016/679.
- European Union. (2019). Directive (EU) 2019/770 on contracts for the supply of digital content and digital services.
- Fairfield, J. (2015). BitProperty. Southern California Law Review.

- Fried, C. (1981). *Contract as Promise*. Harvard University Press.
- Giliker, P. (2010). *Vicarious Liability in Tort*. Cambridge University Press.
- Hart, H. L. A. (2012). *The Concept of Law* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Iraq. (1951). Civil Code, Law No. 40 of 18 September 1951.
- ISO/IEC. (2022). *ISO/IEC 27001 Information Security Management Systems*.
- Katsh, E., & Rabinovich-Einy, O. (2017). *Digital Justice*. Oxford University Press.
- Kesan, J. P., & Hayes, C. (2012). "Mitigative Counterstriking." *Harvard Journal of Law & Technology*.
- Kim, N. S. (2013). *Wrap Contracts*. Oxford University Press.
- Lessig, L. (2006). *Code: Version 2.0*. Basic Books.
- Nissenbaum, H. (2010). *Privacy in Context*. Stanford University Press.
- OECD. (2016). *Recommendation of the Council on Consumer Protection in E-commerce*.
- Perzanowski, A., & Schultz, J. (2016). *The End of Ownership*. MIT Press.
- Radin, M. J. (2013). *Boilerplate: The Fine Print, Vanishing Rights, and the Rule of Law*. Princeton University Press.
- Schweitzer, H., et al. (2021). *Modernising the law on digital markets (expert reports/analyses)*.
- Searls, D. (2012). *The Intention Economy*. Harvard Business Review Press.
- Solove, D. J. (2006). *A Taxonomy of Privacy*. University of Pennsylvania Law Review.
- Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Polity.
- Susskind, R. (2019). *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press.
- Tene, O., & Polonetsky, J. (2013). "Big Data for All." *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property*.
- UNCITRAL. (1996). *Model Law on Electronic Commerce*.
- UNCITRAL. (2001). *Model Law on Electronic Signatures*.
- UNCITRAL. (2017). *Model Law on Electronic Transferable Records*.
- UNIDROIT. (2016). *Principles of International Commercial Contracts*.
- World Bank. (2021). *World Development Report 2021: Data for Better Lives*.
- Zittrain, J. (2008). *The Future of the Internet and How to Stop It*. Yale University Press.